

Fodorné Nagy Sarolta

Nagykőrös

A Magyarországi Református Egyház a „fordulat évében”*

1948 két igen jelentős történést hozott, amely hosszú távon meghatározta a Magyarországi Református Egyház további sorsát – mondhatjuk – napjainkig. E két esemény: az egyházi iskolák államosítása (1948. június 16.) és az „Egyezmény” megkötése (október 7.). Azt, hogy e kettő milyen szervesen függ össze, a tárgyalások jegyzőkönyvei is mutatják. S hogy mennyire tudatos volt az államosítás és az egyezmény összekapcsolása, világosan mutatja Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde, amelyet a kiszgazdapárt nagyválasztmányi gyűlésén tartott október 29-én: „Állítom és mindenki tudja, ha végiggondolja, hogy az iskolaügy a politikai hatalom gyakorlásának, a politikai hatalom megszerzésének és megtartásának a legdöntőbb eszközei közé tartozik. [...] Az iskolaügyön keresztül az államapparátusnak módja van, ha tetszik, bármiféle eszmét begyakoroltatni, beidegeztetni.”¹

Amikor a református egyház helyzetét vizsgáljuk a fordulat évében, figyelmünket erre a két fő eseményre összpontosítjuk. A kommunista párt és a református egyház viaskodása az iskoláztatás felett nemcsak történetiségében figyelemre méltó, hanem pars pro toto mutatja be a párt stratégiájának és módszerének alapelemeit is az egyházakkal szemben.

Mikor kezdődött az egyház erejének megcsapolása, mikor és hogyan kezdődött az egyházi iskolák államosítása, s hogyan ment végbe? Áttekintjük: I. Milyen jellemző politikai magatartási formákat ismerhetünk fel az előkészület során? II. Hogyan ment végbe ez a mindössze néhány hónap alatt lezajló, ám annál nagyobb horderejű változásokat hozó államosítás? III. Mi történt a törvény kimondása után? IV. Miért éppen a református egyház lehetett az első számú célpont? E kérdésekre keressük alábbiakban a választ.

I. Előkészületek

1. Erőkoncentráció

Már az általános iskola 1945-ös létrehozása is előkészületnek tekinthető. A VKM Elnöki Osztálya szavaival: „Az általános iskolára való áttérés elsősorban nem szerveze-

* Az előadás a római katolikus iskolaállamosítási konferencián hangzott el Budapesten, 2008. szeptember 3-án Erdő Péter bíboros, Várszegi Asztrik pannonhalmi főpát, Szabó Csaba Magyar Országos Levéltári igazgatóhelyettes, a MTA Társadalomtudományi Osztályának munkatársa és hasonlók jelenlétében.

¹ Ortutay Gyula: Kenesei kiszgazda-beszámoló. Balatonkenese, 1948. október 29. In: Uő: *Művelődés és politika*. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek. Budapest 1949, 291.

ti és tantervi kérdés, hanem a demokratikus köznevelés sarktétele, a tanügyi reform legjelentősebb mozzanata: a demokratikus művelődés megvalósítása.”²

Az általános iskola megteremtése jó ürügy volt az államosításra. Ezt igazolja az is, hogy noha a református egyház 1948-ban már 494 általános iskolával rendelkezett, ezeket is államosították. Egy 1950-es VKM jelentés elismeri: „Az általános iskola bevezetésével csak névleg szűntek meg a népiskolák. A valóságos helyzet azonban az, hogy 6200 iskola közül 2500 működik általános iskolai fokon szakosított tanerőkkel, 2000 2–3 tanerővel, 1700 teljesen osztatlan egy tanerős iskola.”³ Különösen elevenbe vágó ez az adat, ha számba vesszük, hogy az 1948-as államosítás idején már összesen 2337 felekezeti általános iskola működött! A hároméves művelődéspolitikai terv (1947. augusztus 1-én indult) lefektette a nevelés elvi alapjait szovjet mintára.⁴ A tervben, amit aztán meg is valósítottak, a következők szerepeltek:

- A szelekció: „14 éves kortól felfelé a minőségi szelekciót vezetjük be és érvényesítjük. [...] Közép- és főiskolát a jövőben sem fog végezni mindenki. A döntő kérdés csak az, kik kerüljenek ezekbe az iskolákba.”
- Az állam és az egyházak viszonyának rendezése.
- A tankönyvkiadás államosítása.
- Kulturális kölcsön felvétele – ezzel a magyar oktatásügy eladósítása.
- A nevelők demokratikus átképzésének befejezése a harmadik év végéig.
- A nevelőképzés reformja.

A hároméves tervnek akkora jelentőséget tulajdonítottak, hogy a MKP PB február 5-i ülésén úgy határozott, hogy az egyházakkal folytatott „tárgyalás első követelése [sic!] az legyen, hogy a jelenlevők vállalják, hogy [...] a hároméves terv kérdésében az egyház pozitíve hivatalosan – körlevél, vagy egyéb formában állást foglaljon.”⁵ Majd hozzátették: „Egyébként a tárgyalást nem kell meggyorsítani.” A helyzet még nem érett meg rá – Gerő Ernő február 26-i, PB ülésen elhangzott értékelése szerint.⁶ További „érlelő” tényezők életbe léptetésére volt tehát szükség.

Az erőkoncentráció kiemelkedő mozzanata volt a SZDP beolvasztása az MKP-be. S hogy a két párt fúziója is összefüggött az egyház megtörésével, magának Rákosinak a szavai igazolják: „Ahhoz, hogy az iskola kérdésében megfelelő erővel lépünk fel, már meg kell lenni a fúciónak.”⁷ Ez meg is történt a június 12–14-i kongresszuson, két nappal az államosítási törvény parlamenti tárgyalása előtt. A szavazás eredménye ezzel biztosított lett. A nyári egyházi tárgyalások szempontjából fontos, hogy az új néven megalakult párt: az MDP vezetősége még szorosabbra fűzte kapcsolatait Moszkvával.⁸

Olyan belkörü intézkedések születtek a MKP PB-ában, amelyek a fokozott összpontosítást szolgálták. Az MKP PB 1948. január 15-i ülése határozott:⁹

² Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-I-1-s 122. d. 1946. március 23.

³ MOL (Magyar Országos Levéltár) 276. f. 65/342.

⁴ MOL XIX-I-1-s 122. d.

⁵ Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 274. f. 3/130. ó.e.

⁶ Fűrj Zoltán: A felekezeti iskolák államosításának előkészítése 1945–1948. In: *Társadalmi Szemle*, 1992/8–9., 90.

⁷ Fűrj Zoltán: *i. m.* 91.

⁸ Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Fordította: Páll Erna és Hitseker Mária. Szerk. és az utószót írta: Izsák Lajos és Kun Miklós. Századvég Kiadó, Budapest 1994, 282.

⁹ PIL (Politikatörténeti Intézet = a Magyar Kommunista Párt Levéltára) 274. f. 3/127. ó. e.

- az egységes nő- és ifjúsági tömegszervezetek kialakításáról, amelyre vonatkozó javaslat kidolgozására bizottságot küldött ki. Tagjai: Rákosi, Gerő, Révai, Kádár és Nagy elvtársak, január 22-i hatállyal;
- a sajtó, rádió és film fokozottabb és tervszerűbb kommunista ellenőrzéséről és irányításáról;
- a koalíciós pártok által delegált cenzúrabizottságok feloszlásáról, amellyel egyidejűleg „a belügyminisztérium terelje ezt a munkát egyszerűen hivatali útra, ugyanúgy, mint a lapok ellenőrzését”;
- „a legfontosabb műsorszámok és a hírleadás kézhez ragadásáról.”

A kommunista párt semmit sem bízott a véletlenre. Emberei mindenütt kulcspozícióban voltak, s nyíltan vagy kriptokommunistaként vitték véghez a párt határozatait.

Az egyház ellen kora tavasszal még a csendes fojtogatás taktikáját alkalmazták. Január, február és március hónapban még nemzeti színű díszletek között rendezett ünnepségeken, a szabadság és a demokrácia hangoztatásával, Kossuth, Petőfi, Eötvös méltatásával igyekeztek elterelni a figyelmet a valóságos célokról, mert – mint mondták – „...különben ez igen fontos és igen sürgős és egyszer száz esztendőben előforduló alkalmat a baloldali Magyarország eszméinek propagálására nem fogjuk tudni jól kihasználni.¹⁰ A PB belkörüen bevallotta: „Az egyházzal szemben ez év tavaszáig követett politikánk [az volt, hogy] kerülte a döntő összecsapásokat, hogy megkönnyítse az ellenség erőinek megosztását.”¹¹ S hogy a nem nyílt, hanem felszín alatti offenzíva mennyire általános érvényű taktika volt, mutatja, hogy több jelentésben is megjelenik: „A klerikalizmus elleni harcban vigyázni kell, hogy ... [embereink] semmi esetre ne kezdjenek most általános támadást az egyház ellen.” (MKP PB január 22.)¹² Visszatekintő értékelésében szeptember 23-án Révai hasonló értelemben nyilatkozik: „Az eddigi politikai harcban bizonyos fokig elkerülhetetlen volt: a perspektíváról, a célokról nem túl sokat kiabálni...”¹³ Az egyház elleni nyílt támadás csak május táján kezdődött. Akkor viszont már mámoros hangulatban, nyíltan tombolhatott az addig elfojtott indulat. S ha előrepillantunk, látjuk, hogyan hatalmasodott el az egyházellenes indulat: 1948. november 25-én, immár az államosítás végrehajtása és az Egyezmény után az MKP PB Rákosi vezénylete alatt így nyilatkozik: „egyelőre minden egyes ülésen állandó napirendi pontként szerepeljen az egyházi reakció elleni harc kérdése”.¹⁴ Az egyház elleni harc irányítására hármas bizottságot jelöltek ki, amelynek tagjai: Rákosi, Farkas és Révai. Szigorúan titkos párt dokumentumok tanúskodnak róla, hogy az egyházellenesség mindvégig megmaradt, a még szelídebbnek minősített Kádár-rendszerben is.

2. Törvénytíprás a diktatúra szolgálatában

Annak, hogy a törvényt is a diktatúra igájába hajtották, számtalan példát lehetne felsorakoztatni. Legelhíresültebb ebben a sorban az 1947-es „kék cédulás” választások. Kimondhatjuk, hogy mivel ezt a választást a baloldal égbekiáltó szervezett csalások árán nyerte meg, hatalomgyakorlása teljes egészében törvénytelen az azt követő évtizedekben! Minden intézkedése és törvényhozása illegitim! Ismertnek tekintve azonban

¹⁰ PIL 283. f. 10/350. ó. e.

¹¹ MOL 276. f. 53/15. ó. e.

¹² PIL 274. f. 3/128. ó. e.

¹³ MOL 276. f. 53/10. ó. e.

¹⁴ Uo. f. 53/15. ó. e.

ennek körülményeit, most egy másik, közvetlenül az iskolaállamosításhoz kötődő törvénytiprást emelünk ki.

Ami nem ment tárgyalással, elszegényítéssel vagy erőszakkal, azt jogszabályi módosításokkal vitték keresztül. Az MKP PB a jegyzők – a törvényesség helyi őreinek – államosítása felől határozott 1948. február 19-én. „A központi hatalom növelésének személyi előfeltétele, hogy... e legfontosabb helyeken... a belügyminiszter alá rendelt tisztviselők legyenek”¹⁵ – szöveg az utasítás. Majd hozzátették:

„Az állami alkalmazásba való kinevezés folytán a belügyminiszter kezében lévő fegyelmi, nyugdíjazási, stb. lehetőséggel folyamatosan likvidálni lehet az oda nem való elemeket... A jegyzők államosítása biztosítaná azt, hogy ... közvetlenül is kommunista irányítás alá kerüljön a falu élete és így a parasztság között befolyásunkat döntően fokozhassuk... A jegyzők államosítása jogszabállyal vihető keresztül, az egyéb javasolt intézkedésekhez semmiféle törvény vagy kormányrendelet nem szükséges.”¹⁶

3. Félhivatalos tárgyalások – Ravasz László nyugdíjba küldése

Az MKP nemhivatalos tárgyalásokat indított minisztériumi informális csatornákon – hiszen Tildy Zoltán, Bereczky Albert, Kiss Roland, Péter János és mások a legmagasabb hivatalokat töltötték be a kormányzatban, reformátusként pedig az egyházi vezetőséggel is napi kapcsolatban voltak. Az informális tárgyalások februártól áprilisig követték egymást. Ezeken a megbeszéléseken a legfőbb hivatalnokok az egyházak erejét és elszántságát mérték föl, valamint személycserét sugalltak. Így történt április 8-án is, amikor a köztársasági elnök hivatalában megbeszélésre gyűlt össze Ravasz László, Révész Imre, Enyedy Andor, Győry Elemér, Bereczky Albert, Makkai Sándor, id. Victor János, valamint Mihályfi Ernő, Dobi István, Házi Árpád és Veres Péter. E körben célzás történt arra, hogy a Zsinati Tanács részéről deklarációt kellene készíteni az egyház és a demokrácia viszonyáról, ami a tárgyalások elvi alapját képezné¹⁷ (vö. fentebb, a hároméves tervvel kapcsolatos párthatározatot). Célzás hangzott el Veres Pétertől arra nézve is, hogy „az egyház vezetőitől elvárják azt a bölcsességet, szeretetet és krisztusi áldozatosságot, hogy mikor személyük politikailag elfogadhatatlanná vált, ...hozzák meg azt az áldozatot, hogy lépjenek vissza, s ne várják meg, hogy politikai erők brutalitása érvényesüljön.”¹⁸ Ravasz értette a neki címzett felszólítást, s közölte, hogy már amúgy is sokkal korábban elhatározta, hogy visszavonul. A hallgatólagos megállapodás azonban nem nyerte meg Rákosi tetszését, kevesellte.

Április 11-én Péter János, Tildy személyi titkára kereste fel Ravaszt, s közölte, hogy Rákosi ragaszkodik Ravasz azonnali lemondásához. Április 14-én ezt maga Rákosi is közölte Ravasszal a parlament egyik szobájában: „a kormányzat szükségnek látja, hogy ön a református egyház vezetésétől visszavonuljon... A döntés természetesen az Ön dolga, de tudnia kell, hogy a visszautasítást hadüzenetnek tekintjük, s a következményeket könyörtelenül alkalmazzuk.”¹⁹ Április 28-án a Konventen, április 30-án a Zsinati Tanácson Ravasz beadta lemondását. Május 11-én püspöki állásáról mondott

¹⁵ PIL 274. f. 3/132. ó. e.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Barcza József: Révész Imre emlékműve. In: *Theológiai Szemle*. 1989. 4. sz.

¹⁸ Ravasz László: *Emlékezéseim*. A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest 1992, 339.

¹⁹ Ravasz: *Emlékezéseim*. 343.

le. Helyére a Zsinat élén Révész Imre lépett, a Dunamelléki Református Egyházkerület élén pedig Bereczky Albert.

4. Félhivatalos tárgyalások – minisztériumi kiszállások

Ravaszh László félreállításával párhuzamosan megkezdődtek a minisztériumi terepszemlék az egyházi kollégiumokban. Március 8-án²⁰ Kovács Máté kultuszminisztériumi államtitkár félhivatalos látogatásra érkezett Sárospatakra Aczél György és mások társaságában. Közölték: „a népi demokrácia és a polgári demokrácia között a harc eldőlt [megj.: még semmi nem dőlt el, de szívesen alkalmazták azt a taktikát, hogy befejezettnek és ez által megváltoztathatatlanul állítottak egy helyzetet], és most már minden felelős tényező csak azon gondolkozhat és munkálkodhat, hogy a népi demokráciát hogyan tudják minél teljesebb mértékben kifejleszteni.”²¹ Erdemi kifogásokat a sárospataki kollégium ellen nem tudtak mondani, de az állami bizottság olyan intézkedéseket követelt, amelyek a táblacserét készítették elő. Hasonló félhivatalos tárgyalásra került sor Debrecenben április 19-én, Pápán április 21-én, Budapesten április 26-án.²² E megbeszéléseken az egyházkerületek elnökségi tagjai, tanügyi vezetői és iskolaigazgatók vettek részt. A kultuskormányzat ezekre a megbeszélésekre meghívott az érintett tantestületekből „olyan haladó szellemű” tanárokat és tanítókat, akikről feltételezhető volt, hogy a megbeszélte eredményeket személyes meggyőződésüként népszerűsítik saját pedagógustársaik körében.²³ A beékelődés politikájával a tantestületek belső bomlasztása kezdődhetett meg. Kovács Máté közölte, hogy a népi demokrácia „feltartóztathatatlanul kialakít” egy új közösségi társadalmat, és „jól teszik, ha a protestáns egyházak megtalálják benne a maguk helyét, ha nem akarnak teljesen elszigetelődni”. Ismertette a népi demokrácia művelődéspolitikáját, és felhívta a tanügyi vezetők figyelmét, hogy a népi kollégiumok mozgalmi eredményeit haladéktalanul vezessék be saját intézményeikbe is, és hogy tanúsítsanak több jóindulatot az olyan népi kollégisták iránt, akik egyházi iskolákba járnak. [Megjegyezzük, hogy a Népi Kollégiumok Szövetségének bevallott politikai küldetése volt, hogy jelentéseket adjon a főiskolák tanáiról, a tanítási módszerekről és a diákságról.²⁴ 1946 óta több mint 160 NÉKOSZ kollégium alakult mintegy tízezer diákkal.] Kovács Máté nem mulasztotta el jelentésében a résztvevők magatartására is kitérni. Beszámolója tanúskodik arról is, hogy a helyenként 30–40 főnyi tanácskozó testület általában elfogadta az osztatlan vagy részben osztatlan egyházi iskolák megszüntetését a helyi falusi közösségek érdekében, „a nagyobb, önmagukban teljessé fejlődhető általános iskolákkal, valamint a középiskolákkal kapcsolatban azonban szívós ragaszkodást tanúsítottak, minthogy az új művelődéspolitikai célszerűségi és ésszerűségi követelményei nem teszik szükségképpen elkerülhetlenné ezeknek az államosítását.”²⁵

²⁰ DRERL (a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára) A/1.c. 1546 – 1947/48. IV. 16. 2389/1948. sz. konventi főtanácsosi tájékoztató.

²¹ Ladányi Sándor: Vázlatos történelmi áttekintés a Magyarországi Református Egyház közelebbi múltjának alakulásáról. In: Barcza József – Dienes Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok.* A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája kiad. Sárospatak 1999, 112–113.

²² Ladányi: *i. m.* 113.

²³ MOL XIX-I-1-b-19t. sz. n. 40. d.

²⁴ MOL 276. f. 53/8. ó. e.

²⁵ MOL XIX-I-1-b-19t. sz. n. 40. d.

Fent jelzett alapos előkészületek után Rákosi elérkezettnek látta az időt arra, hogy akcióba lépjenek. 1948. április 21-én a baloldali pártok közös Politikai Bizottsági ülésén kiadta a vezényszót: „késelem nélkül hozzá kell látni az államosítások előkészítéséhez,²⁶ amelyet az ősszel, az új tanévre már megvalósítunk.”

II. Az államosítás levezésése

A tárgyalások hivatalos útra terelése: a Zsinati Tanács Deklarációja – április 30.

A kormány sürgetésére²⁷ a Zsinati Tanács Deklarációt adott ki április 30-án. A Deklaráció kinyilvánítja a református egyház tárgyalókészségét az állammal, elvi egyezését kifejezésre juttatva a demokratikus szándékokkal. Révész Imre – Ravasz utóda – szövegezte Szentpéteri Kun Bélával együtt, de úgy, hogy abból Ravasz László hangja (is) hallatszik.²⁸ A Deklaráció zöld jelzést adott a kormánynak a tárgyalások hivatalos útra terelésére.

Párt- és állami bizottságok tárgyalása – május 13–14.

1948. május 13-án összeült az MKP PB bizottsága, hogy döntsön az iskolák államosításának legapróbb részleteiről. Az egyre forrószó közhangulat miatt szükségesnek látták az államosítási törvény mielőbbi kimondását. Június 23-ára tűzték ki (majd még előbbre hozták).

Ugyanennek a napnak kora hajnalán Révész Imre püspök a fővárosba utazott, hogy átvegye Tildy Zoltántól az egyezménytervezet első szövegét, és az egyházi hatóságokkal letárgyalja.²⁹

1948. május 14-én Rákosi elnökle alatt a Minisztertanács kijelölt egy bizottságot, amely immár hivatalosan, a kormány nevében fölveszi a kapcsolatot a református egyházzal az iskolaállamosítás kérdésében. A bizottság elnöke Ortutay Gyula lett. Ortutay másnap, május 15-én sajtóértekezleten jelentette be, hogy az iskolákat államosítani fogják. Nyilatkozatban közölte: „... az iskolák államosítása után is a kötelező hitoktatás rendszere változatlanul marad.”³⁰ Ez azonban hazugság volt. Egy év múlva eltörölték. Annak ígérete, hogy a hitoktatás kötelező marad, nagymértékben növelte az egyház bizalmát az iránt, hogy az ifjúság nevelése továbbra is megmarad az egyház kezén – még ha állami iskolai keretek között is.

Az állami bizottság tervezetét Rákosi május 20-án adta át „bizalmas beszélgetés” keretében³¹ egy „hirtelen összeszedett konventi küldöttségnek”.³² Ez a konventi ad hoc bizottság május 20-án és 21-én egész nap tárgyalta a tervezetet, mert 22-re Ortutay már hivatalos tanácskozáásra hívta őket.

²⁶ PIL 274. f. 3/152. ó. e. április 21.

²⁷ MOL XIX-I-1-v-19.t-sz. n.-1948. 40. d.

²⁸ DRERL A/1-c 1556-1947-48. IV. 22.

²⁹ Fűrj Zoltán: Az iskolák államosítása és a Református Egyház. In: *Theológiai Szemle* 1991/3, 164.

³⁰ MOL XIX-A-21-e-1-31-1948. 17. d.

³¹ Ladányi: *i. m.* 113.

³² Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL) 2a f. 296/1. c. 25., és Ladányi 1999. 113.

Tárgyalások a református egyház ad hoc bizottságával – május 22.

A kormánytervezet alapján a konventi bizottság is készített egy szövegjavaslatot a május 22-i ülésre.³³ A kormánybizottságot Ortutay Gyula, az egyházi bizottságot Révész Imre vezette. Révész bejelentette, hogy bizottságuk nem jogosult döntéseket kimondani, megbeszélésük csak előkészítő jellegű lehet. Kérte, hogy véletlenül sem használják a „megállapodás” kifejezést, mert ezt majd csak a tárgyalási joggal teljeskörűen felhatalmazott, Zsinati Tanács által kinevezett bizottság mondhatja ki.

A tárgyalások kezdetén az volt az egyházi álláspont, hogy amelyik egyházközség fenn tud és fent akar tartani iskolát, ezt megtehesse.³⁴ Később arra a közös véleményre jutottak, hogy csak a nagy múltú iskolák maradjanak meg, de azok mind.³⁵ Az egyházi képviselők a meghagyandó iskolák kollégiumi rendszerű megtartását szorgalmazták, azaz az alsó fokú iskolára épülő polgári iskola, gimnázium, líceum, tanítóképző, illetve lelkészképző intézetek szervezeti egységben való megőrzését. Fölvetették, hogy vigyék a tervezetet a legszélesebb nyilvánosság elé, de ezt sem Ortutay nem támogatta, sem pedig Kiss Roland államtitkár – felekezetére nézve református, de „szeretett Pártját”(!)³⁶ szolgálta minden megnyilvánulásával. (Néhány hónap múlva a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka, röviddel később pedig a Konvent világi elnöke lett.)

Az elhangzottakról mindkét küldöttség tájékoztatta saját főhatóságát. Ennek anyagát a Minisztertanács május 28-án, a Zsinati Tanács június 2–3-án tárgyalta.

Még május 22-én, tehát a még csak ad hoc bizottsággal folytatott tárgyalásról sietve megjelent egy újságcikk az *Igazságban*, arról, hogy az iskolákat államosítani fogják, és hogy e mellett 18 ezer felekezeti tanár és tanító közül 13 ezer állást foglalt.³⁷ Erre felekezeti hovatarozás nélkül megindultak a tiltakozások:

„Miniszter Úr! Mi adónkból él az állam. Mi adjuk a katonákat, verejtékes munkánkat és most gyermekeink hitét is el akarják venni. Mert arról van szó. A heti egy vagy két hittanóra építő munkáját százszor lerombolják az anyagelvű nevelők példája és előadása. Mi pedig nem akarunk anyagelvű gyermeket nevelni. Isten nélkül állattá süllyed az ember. A közömbös vagy anyagelvű világnézet nekünk nem kell.”³⁸

„Az emberi alapjogok közt törvényesen biztosított vallásszabadság... nevében a legerélyesebben tiltakozunk... Követeljük, hogy ez a magyar nép túlnyomó többségének akaratával merőben ellentétes, az igazi anyagi és szellemi újjáépítés akadályozására alkalmas terv azonnal vétessék le a napirendről... Gyermekeink vallásos neveléséhez hozzátartozik a hit- és erkölctan tanításán kívül az iskola egész nevelő munkájának vallásos szelleműsége, az irodalomnak, történelemnek, bölcséletnek, néprajznak, közgazdaságtannak, társadalomtudománynak, természettudományoknak stb. a vallásos hit tételeivel hiánytalanul egybehangzó tanítása... A vallásos nevelést a hitoktatásra korlátozni vagy rövidlítés, vagy szándékos megtévesztés.”³⁹

³³ PIL 762. f. 31. ó. e.

³⁴ Gavallér Lajos: Az iskolák államosítása. In: *Vasárnap* 1948. július hó, 13–14. sz. Idézi: Fürj: *i. m.* 165.

³⁵ Barcza: *i. m.* 196.

³⁶ MOL 276. f. 65/362. ó. e.

³⁷ MOL XIX-I-1-s 3-3 tétel, 167. d.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

Tény, hogy a református egyház kevésbé hallatta hangját, de ne felejtsük el, hogy eddigre már nem volt vezető pásztor! A nyáj gazdátlan maradt vagy jobbára béreslelkű szószólói voltak. Ezen túlmenően, ellenállását alkotmányos úton: a presbitériumok nyilatkozattételével kívánta érvényre juttatni.

Tömeghangulat – 1948. április – május – június

Közben a Kommunista Párt aktivistái az államosítások melletti tömeges állásfoglalásra kényszerítették a gyárak és üzemek dolgozóit, képviselőtestületeket, a jegyzőköroket, de még vasútállomások személyzetét is. Ezeket a nyilatkozatokat sietve megjelentették a lapokban.

Az államosítási kampányhoz szervesen kapcsolódott a szakszervezet.⁴⁰ Az államosítások idejére a pedagógusok 94%-át beléptették a Szakszervezetbe!⁴¹ A Szakszervezet felszólította tagságát, hogy folytassa a harcot az egyházi iskolák államosításáért.

Szülői értekezleteken egy-egy előre kitanított szülő közvetítette a propagandaszöveget. A tantestületekben ugyanezt a feladatot egy-egy pedagógus látta el. A parasztság számára több tízezres példányszámban brossúrát nyomtattak, amelyben közérthetően elmagyarázták, hogy mindenki értse: az iskolák államosításának óriási jelentősége van a parasztság felemelkedése szempontjából. A Magyar Demokratikus Nőszövetség a szülőkhöz intézett levélben igyekezett meggyőzni a szülőket arról, hogy az iskola állami kezelésbe vétele az ő érdekük is. Az MKP Propagandaosztály könnyen skandalizáló jelszavakat írt: „Tied a föld, tied a gyár – legyen tiéd az iskola is.” Filmek készültek az állami iskola dicséretéről, amelyeket elsősorban a falvakba vittek.

A tömeghatásokat személyes meggyőzéssel erősítették. Az Agitátor és a Népnevelő rövid taktikai fogásokkal képezte propagandistává az egyszerű parasztasszonyokat és munkásokat. A Kommunista Párt jól tervezett suttozó propagandát⁴² indított, kihasználva azt a lélektani hatást, hogy a bizalmas információ mindig gyorsabban terjed, mint a nyilvános. A népszerű orvost, a tanítót, a jegyzőt fokozott mértékben igyekeztek az agitációba bevonni. A háromhetes pártiskolák különös gonddal kaptak minden, egyházzal foglalkozó, egyházat támadó anyagból.

Lábra kapott az a – politikai indíttatású, az egyházak megosztását munkáló – hír, hogy a katolikus egyház tárgyal a Kommunista Párttal. A református egyház vezetői annak a történelmi gyökerű félelemnek adtak hangot, hogy előfordulhat, hogy az egyik egyház rovására a másik egyház kap támogatást.⁴³

Ilyen hangulatban, egyszer csak a *Szabad Nép* 1948. május 29-i száma minden előzetes egyezés nélkül, első oldalon kiemelt helyen közölte: „A minisztertanácson bejelentették: a kormánybizottság és a református egyház között létrejött [!] a békés meg egyezés az iskolák államosításáról...” A Kommunista Párt most is azt a taktikát érvényesítette, amit Hegedűs András úgy jellemez, hogy „gyors cselekvés, befejezett tények”.⁴⁴ Ez volt a siker titka.

⁴⁰ Voksán József: Az iskolák államosítása és a szakszervezet. In: Arató Ferenc (szerk.): *Az államosítás közoktatásunkban*. Tankönyvkiadó, Budapest 1976, 23.

⁴¹ PIL 274. f. 24/11. ó.e.

⁴² Uo. f. 21/15. ó.e.

⁴³ Uo. f. 7/257. ó.e. 1948. április 8.

⁴⁴ Hegedűs András: *A történelem és a hatalom igazságában*. Kossuth (s. l.) 1988, 118.

Kísérlet a lavina megállítására: a presbitériumok állásfoglalása – június

A Zsinati Tanács június 2–3-án ült össze. (Országos testület lévén, gyorsabban nem tudták összehívni őket a május 22-i ad hoc bizottsági tárgyalás óta.) A Zsinati Tanács, mint hivatali jogkörrel felruházott testület, a presbitériumokhoz fordult körlevélben és tájékoztatta őket, hogy ne higgyenek a propagandának: eddig pusztán és kizárólag a megegyezés útját egyengető előkészítő tevékenység folyt.⁴⁵ Ugyanakkor azt is leírták, hogy „félreérthetetlenül tudomásukra hozott a kormánynak az a megmászhatatlan akarata, hogy az összes nem állami iskolát törvényhozás útján legrövidebb idő alatt államosítja.” A zsinat a presbitériumok véleménye ismeretében akarja meghozni döntését június 14-én, ezért állásfoglalásukat kéri. A zsinatig rendelkezésre álló egy hét alatt a presbitériumok negyede reagált, közülük 27 foglalt úgy állást, hogy a megegyezést ellenzi, és az iskolák államosítását törvénytelennek tartja.⁴⁶ A többiek a kormány megmászhatatlan akaratára való tekintettel a békesség fenntartását szorgalmazták vagy a zsinat bölcsességére bízták.⁴⁷

Június 4-én a MKP PB határozatot hozott arról, hogy tovább sürgeti a törvény kimondását. Úgy döntött, hogy az iskolák államosításáról szóló törvényt 15-én kell benyújtani azzal, hogy tekintsenek el a 3 napos bizottsági tárgyalástól. A bizottság 15-én du. 4 órakor üljön össze, és még aznap fejezze be a tárgyalást. A parlamentben 16-án kezdődjék a törvény tárgyalása,⁴⁸ amelyhez a június 10-i ülésén hozzátették: és még estig meg kell szavazni.⁴⁹ Az államosítási törvény kimondását sürgette a Minisztertanács ugyancsak június 4-i ülése is, „mert megnyugvás csak akkor lesz, ha meglátják, hogy az egész apparátus úgy marad, ahogy volt”.⁵⁰ Közben történt ugyanis az ismert Pócspetri ügy, amiről Rákosi ügy nyilatkozott, hogy „nagyon kapóra jött”.⁵¹

A kormánybizottság és az egyházi bizottság újabb tanácskozása – június 8.

A kormánybizottság és az immár Zsinati Tanács által is felhatalmazott egyházi bizottság június 8-án ismét összeült.⁵² A kormánybizottság mindenáron el akarta érni, hogy az államosítási törvény meghozataláig aláírják a megegyezést,⁵³ hogy így megőrizték azt a látszatot, hogy az egyházakkal szemben nem történt jogsértés az iskolák elvételével.

A június 8-i tanácskozás még egyszer megkísérelte a lehetetlent. Az egyházi bizottság kérte, hogy az egyezmény legalább elvben ismerje el az egyház jogát arra nézve, hogy „mind alsó, mind közép, sőt felső iskolát is állíthat és tarthat fenn” akár annak kikötésével, hogy azokhoz semmiféle állami támogatást nem igényel. Ortutay elutasította. Alexits köntörfalazott: a jogot nem szüntetik meg, csak engedélyt kell kérni

⁴⁵ Ladányi: *i. m.* 131.

⁴⁶ Fürj: *i. m.* 165.

⁴⁷ Harsányi György konventi titkár: Összesített jelentés. In: *Magyar Presbíter* 1948. (hó nélkül)

⁴⁸ PIL 274. f. 3/149. 1948. június 4.

⁴⁹ Uo. f. 3/150. június 10.

⁵⁰ MOL XIX-A-83-a239/1948.

⁵¹ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. 1–2. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest 1997, 649.

⁵² DMRERL A/1.c. 1948. június 8.

⁵³ Kovács Éva: „Megegyezés” az iskolák ügyében. Az állam és a legnagyobb egyházak közötti tárgyalások az iskolaállamosítás után. In: *Történelmi Szemle* 2003, 282.

azoknak, akik a jövőben iskolát akarnak állítani.⁵⁴ Az egyházi bizottság remélte, hogy ha a jog megmarad, gyűjtésekből újra lehet majd építeni az iskolarendszert.

A zsinat június 14–15-i ülése

A zsinati tárgyalás során „a lelkek robbanásig feszültek, egészen intranzigens felszólalások és határozati javaslatok hangzottak el”.⁵⁵ Rossz előjel volt a zsinat indulásához, hogy a kormány jegyzőkönyve eltért az egyházi jegyzőkönyvtől, amelyet pedig ugyanazon a tárgyaláson vettek fel. Kiderült, hogy az állam nem fogadta el a mentesíteni kívánt kollégiumok általános iskoláira vonatkozó egyházi igényt. A helyzetet Bereczky Albert, Victor János és Kiss Roland igyekezett menteni. A szavazás előtt az ő háromtagú küldöttségük fölkereste Rákosit, aki „a legteljesebb megértést tanúsította a zsinat ezen egyetemleges óhaja iránt és azt szíves készséggel magáévá téve megígérte, hogy a minisztertanácson is képviselni fogja”.⁵⁶ A küldöttség hangsúlyozta, hogy a zsinat csak így fog a megegyezés mellett egyhangú állást foglalni. Rákosi megerősítette: „a Zsinat belefoglalhatja határozatába a megmaradó kollégiumok általános iskoláit is”.⁵⁷ Rákosi ígéretének birtokában a zsinat harmadik olvasat után, a 455. sz. határozatával egyhangúan megszavazta a megegyezést.

Az országgyűlés már másnap, június 16-án, érdemi bizottsági ülés nélkül, sürgősséggel tárgyalta a nem állami iskolák állam általi átvételét. 8 órányi parázshangulatú tárgyalás után, mintegy 35 ezer főnyi karhatalmi erő készenlétbe helyezésével meghozta az 1948: XXXIII. törvényt, amely kimondta az egyházi iskolák állami tulajdonba vételét. Végrehajtási utasítását a minisztérium egyoldalúan készítette, „meglepődéssel fogadták”⁵⁸ maguk a tárgyalásban résztvevő egyházi emberek is.

Nota bene: ezt a törvényt csak 1999-ben helyezték hatályon kívül! (1999. évi LXI. tv. 1§.)

III. Az államosítási törvény után, az „Egyezmény” előtt

A Minisztertanács június 25-i ülésén megváltoztatta álláspontját. Ortutay bejelentette, hogy a kultuszminisztérium nem kíván egyetlenegy általános iskolát sem „mentesíteni” – azaz meghagyni az egyház kezén. „Minden iskolát 14 éves korig a demokrácia iskolájának tekint.”

Bereczki sietve kérte, hogy a Minisztertanács vizsgálja felül saját döntését, hiszen nem ezt az egyezményt fogadta el a zsinat. Ebben a formában a megegyezés nem tekinthető létrejöttnek⁵⁹ – mondta. A zsinat elnöksége nem írhat alá az állammal olyan egyezményt, amely saját zsinati határozatától eltér. A megegyezés létrejöttéhez vagy az szükséges, hogy a kormány vizsgálja felül döntését, vagy egy újabb zsinat összehívása szükséges. Utóbbi történt.

Július 4-én Révész Imre fordult levélben a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Mint utolsó kérését adta elő, hogy ne engedje elvenni az egyháztól a négy kollégium és

⁵⁴ DMRERL A/1.c. 1948. június 8. 18.

⁵⁵ MOL M-KS-276. f. 65. cs. 362. ő. e.

⁵⁶ MREZSL (a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára) Zsinati Jegyzk. 1947–1950. 1948. 427. pont 4.

⁵⁷ MOL XIX-A-21-e-1-15-1948. 17. d. 15.

⁵⁸ MOL XIX-A-21-e-1948. 17. d.

⁵⁹ MOL XIX-A-21-e-1-15-1948. 17. d.

két leánytagozatuk általános iskoláját, mint amelyek meghagyását megígérte a kormány. Ha a református egyház ezeket nem kapja meg, „magát kijátszottnak fogja érezni, a vezetői iránt pedig végkép elveszti bizalmát, amely túlságosan nagynak már a jelen helyzetben sem mondható”.⁶⁰ A következő tárgyalások azonban már ennek a kérésnek nem kedveztek.

A függőben maradt kérdéseket a zsinat állandó bizottsága tárgyalta július 3-án, 12-én, 21-én, augusztus 3-án és 17-én a kormány képviselőivel. Az egyház mozgásteret tárgyalásról-tárgyalásra szűkült. Mire a szeptember 28–30-i zsinat összeült, hogy újra szavazzon az iskolák sorsa felől, valójában már csak egy választása maradt: elfogadni az állam által rögzített „Egyezmény-diktátumot”. Október 7-én írták alá, papírforma szerint törvényesen.

Az Egyezmény egyelőre egyházi kézben hagyta a teológiákat, a kizárólag egyházi jellegű nem közoktatási tanintézeteket (diakónus- és diakonisszaképző intézeteket, misszionáriusképzőket, árvaházakat), négy fiú- és két leánygimnáziumot (Budapest, Debrecen, Sárospatak, Pápa), három tanítóképzőt,⁶¹ valamint a kecskeméti jogakadémiát.⁶² De csak egy-két év kellett, és ezeket is mind elvették. 1952 után már csak két teológia maradt meg: Budapesten és Debrecenben, valamint a debreceni kollégium, annak is csak gimnáziuma és internátusa, a kirakat kedvéért. Megjegyezzük, hogy a Debreceni Református Kollégiumot is el akarták venni, de az oral history szerint a Gördülő Csapágyművek mintegy ötezer munkása egy emberként kiállt mellette, és kijelentették: ha államosítják a „Refit”, mind az ötezer dolgozó leteszi a munkát. A harmadik világháborúra készülő szovjet birodalomnak, a munkáshatalom elszánt híveinek ez nyomós érv volt! Rákosi személyesen ment el, hogy tisztázza a helyzetet. A kollégium megmaradt.

A zsinat Bereczkyék mindkét előterjesztését: az iskolák államosítását és a húszéves Konkordátumot Pap Béla indítványára név szerinti szavazással, 68:15 arányban szavazta meg. Azokat, akik a zsinati ellenállásban vezető szerepet játszottak, később majdnem mindet letartóztatták és internálták.⁶³ Pap Béla később nyomtalanul eltűnt.

IV. Miért a református egyház lett az első tárgyalópartner?

Fölvetődik bennünk a kérdés: vajon miért éppen a református egyház lett az első számú tárgyalópartner? Miért a református egyházzal sikerült először aláírni az „Egyezmény”-t? Válaszunk összetett:

1. Az állambatalomról vallott álláspont

A Római levél 13. fejezete és Hitvallási irataink alapján valljuk, hogy minden felsőbbség Istentől van. Jézus is azt mondta Pilátusnak (!): „semmi hatalmad nem volna énrajtam, ha felülről nem adatott volna néked.” A világi felsőbbségnek engedelmességni Isten iránti kötelesség mindaddig, amíg az a Jelenések könyve 13. részében említett fenevadhoz, az Antikrisztushoz válna hasonlatossá, azaz ha a világi felsőbbség az

⁶⁰ MOL XIX-M-KS-276. f. 65. cs. 362. ó. e.

⁶¹ Gombos Gyula: *A történelem balján II. Szűk esztendőek. A magyar kálvinizmus válsága 1959.* Második kiadás. Püski, Budapest 1992, 45.

⁶² Egyezmény 7/d, e, h pontok! Szövegét ld. Fodorné Nagy Sarolta: *Történelmi lecke.* DMRE kiad., Budapest 2006, 338–339.

⁶³ Gombos: *i. m.* 27.

egyházat Isten törvényével ellentétes magatartásra készítetné. Az egyház az államra mint szövetségesre tekint, de kiszolgálója nem akar lenni. Ravasz László püspök, a zsinat és a konvent elnöke így mondta: „Az államnak és az egyháznak nem való sem úr, sem szolgaként, sem rabtársként egymáshoz kötve lenni, hanem mint két jó barát vagy akár mint két szabad szerződő fél egymással karöltve munkálkodjék és egymást kölcsönösen támogassa.” Az Ortutay-anyagban itt kézírással bejegyezve ez olvasható: „Aha! Nem igen lehetne, de tipikus 3-ik utas elv!”⁶⁴

A demokráciának ígért társadalmi rend elvben nem állt távol a református egyháztól. Egyezett teológiai értékeivel és demokratikus egyházi alkotmányával – a zsinat-presbiteri elvvel – is. Ezért mondta Ravasz László az Országos Református Lelkészértekezlet elnöki megnyitójában (1946):

„A demokráciát az emberi együttélés olyan magas formájának tartjuk, amely természete szerint leginkább megegyezik az evangélium tanításával... Megvalljuk, hogy a köztársasági államformát semmivel sem tartjuk alábbvalónak, mint a királyságot, és nagyon jól tudjuk, hogy mindegyik lehet istenes és jó, és lehet istenellenes és rossz.” De így folytatja – és ez már a prófétai szabadság hangja: „de ne mondják demokráciának, ha valami diktatúra, szabadságnak, ha valami szolgaság, nemzeti egységnek, ha valami atomizálás, igazságszolgáltatásnak, ha valami bosszúállás, s ne dicsérjék haladásnak, ha valami visszaesés.”⁶⁵

Amikor azonban a „demokrácia” kezdte megmutatni igazi arcát, Ravasz megírta bírálatát a köztársasági elnöknek, a miniszterelnöknek és a közoktatásügyi miniszternek is:

„...Őszintén meg kell állapítanunk, hogy reményeink nem mindenben váltak valóra... Legyen szabad felsorolnunk egynéhány ríkító példát. A demokrácia dicséretéből élünk, de közéletünk atmoszférája nem demokratikus. A vélemény szabadság csak elvben van meg, gyakorlatban pártterror uralkodik... az egész kormányzás észrevétlenül sodródik balfelé. A ledőlt társadalom életformái az újgazdagok és új hatalmasok szokásaiban régi ismerősként felelevenednek, és sajnálattal látjuk, hogy csak a szereplők változtak és nem a szerep... Olyan eszközöket alkalmaztak, amelyek ártatlan emberek üldözésére, internálására, kibeszélhetetlen meggyötrésére és elnémítására vezettek. Hiba volt a politikai rendőrség felállítás... Az élet- és vagyónbiztonság különösen vidéken majdnem semmivé vált. ... A magyar építő erő gyengítésének és szétzilálásának tartjuk... a Blistázást... kegyetlennek... a népbíróság ítéleteit, szívettépően hiányosnak a kegyelem gyakorlását...”⁶⁶

Ravasz László egyre kellemetlenebb lett a politikai hatalom szemében. Ravasz László, Pap László, Lázár Andor és sok más – de nem minden – egyházkormányzó előtt egyre világosabbá vált, hogy a „szabad egyház szabad államban” csak szólam, és az állam valójában hallani sem akar az egyház szabadságáról. Éppen ellenkezőleg: minden eszközzel, addig soha nem látott mértékben akarja magához láncolni.

2. Bűnbánat

A másik ok, amiért a református egyház céltábla lehetett: a bűnbánat. Még el sem hallgattak a fegyverek, amikor Ravasz az első prédikációját a Kálvin téri templomban a

⁶⁴ MOL XIX-I-1-b-19.t-sz.n.-d.n. 40.d.

⁶⁵ Ravasz László: *Válogatott írások*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern 1988, 80.

⁶⁶ ÁBTL O-9150. 44–46. o. 1946. augusztus 30.

bűnbánat által való megújulásról tartotta. „Az egyház élete nem az állammal, társadalommal, korszellemmel való viszonyban folyik le, hanem abban, hogy milyen viszonyban él Fejével [Jézus Krisztussal] és hogyan valósítja meg itt a Földön az Ó országot”⁶⁷ – írja Ravasz. Vallja, hogy annak, ami történik velünk, lelki okai vannak, még ha azok oly’ fájdalmasak is. Emiatt elsősorban nem a kormánnyal akarta tisztázni az egyház helyzetét, hanem az egyház Urával. Előtte pedig a kezdő lépés nem lehetett más, mint a bűnbánat.

Az egyház temérdek szenvedése vezeklés azért, amit az egyházban a mulandó világ, a földi gyarlóság és az emberi bűn okozott. „Isten megítélt minket. Bűneink az égig érnek, s alattunk megindult a föld s felettünk ránk szakadt az ég. Sem nem vádolunk, sem nem mentegetőzünk; vezeklünk, felelünk, engedelmeskedünk [Krisztusnak].”⁶⁸ „Aki vádol: szökik; aki vall: az helytáll”⁶⁹ – mondja Ravasz.

A bűnbánatnak két ellentétes következménye lett. Egyrészt az egyházban olyan belső ébredés, lelki megújulás⁷⁰ söpört végig, amely lelki tartalékot jelentett a következő évtizedek diktatúrájának elviseléséhez. Másrészt azonban a Kommünista Párt erre a bűntudatra is épített, amikor a református egyházból elsőként kicsikarhatta a tárgyalókészséget, hiszen nyilvánvaló volt, hogy az egyház valamiképpen jóvá akarta tenni múltbeli mulasztásait.⁷¹ A bűnbánat annak a zsinati Deklarációnak is alaphangja, amelyet a kormány sürgetésére a református egyház sebtében közzétett (1948. április 30.), és amely – mint láttuk – a kezdő nagy lökést adta a tárgyalásokhoz.

3. *A meg nem valósult keresztyén egység*

1948-ban a legtöbbet emlegetett gondolat keresztyén körökben az egység volt.⁷² Az 1948-ra mind sebesebben balra tolódó politika egyre közelebb hozta egymáshoz a három történelmi keresztyén felekezetet: a római katolikus, a református és az evangélikus egyházat. Ezzel a közeledéssel Prohászka Ottokár (1858–1927) székesfehérvári római katolikus püspök nemes víziója is körvonalazódni látszott: „Szeretném, ha Pannonhalma és Debrecen között a szeretet szírványhídja húzódnék, amelyen a megértés angyalai járnának, s ez a híd egy új délkör lenne, egy új magyar meridián.”⁷³

Jó reménységgel nézett Ravasz egy keresztyén egységfront megteremtése elé. Mint mondotta: itt „nem egyik vagy másik egyház ügyéről van szó, hanem arról, van-e Krisztus egyházának létjogosultsága ebben a világban, vagy nincs”⁷⁴ Vallotta, hogy „minden olyan kérdésben, amely az egész magyar keresztyénséget egzisztenciálisan érdekli, az egyházaknak együtt kell működniük.”⁷⁵ Ennek érdekében felvette a kapcsolatot Mindszenty József hercegprímással (1946. jún. 24.).⁷⁶ Háromszor találkoztak. A

⁶⁷ Ravasz: *Emlékezéseim* 402.

⁶⁸ Uo. 401.

⁶⁹ Uo. 309.

⁷⁰ Enyedí Andor: Mi történt egyházunkban 1945–50 között? In: Fekete Sándor – Finta István – Kádár Imre (szerk.): *A magyar protestantizmus öt éve*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya kiad., Budapest (s.a.) 43.

⁷¹ Bolyki János – Ladányi Sándor: A református egyház. In: Lendvai L. Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus. 1918–1948. Tanulmányok*. Kossuth, Budapest 1987, 103.

⁷² Prohászka www.drk.hu/SZIVARV/RI-AKNY.HTM 2008. aug. 21. 12.30

⁷³ Révész www.drk.hu/SZIVARV/RI-AKNY.HTM 2008. aug. 21. 12.30

⁷⁴ Ravasz: *Emlékezéseim* 328.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo. 328–329.

közös védvonal egyik bástyáját az iskolauigy jelentette. Az egységes stratégia kialakítását azonban megakadályozta az a tény, hogy – mint fent említettük – Ravasz Lászlót kényszernyugdíjazták. Ennek egyik oka éppen az volt, hogy „létrehozta a demokrácia-ellenes egyházi frontot”.⁷⁷

A keresztyén egység megakadályozását Rákosi személyes sikereként könyvelte el: „Révész Imrével, amikor csak mód volt rá, magam beszéltem, s fokozatosan meggyőztem róla, hogy milyen helytelen az az egységfront, amelyet kezdetben a Mindszenty vezetett katolikus egyházzal együtt a népi demokrácia ellen létrehozta. Nagy segítségemre volt Bereczky Albert budapesti református lelkész, rendes demokrata (és Tildy Zoltán násza), aki egyháza kérdésében gyakran fordult hozzám.”⁷⁸

4. *Kiszolgáltatott anyagi helyzet*

A református egyház mint jogi személy 300 éven át nem részesült állami támogatásban, az azidei jogszabályok szerint adható királyi adományokban sem. Ami vagyona volt, hívei adományaiból és alapítványokból gyűlt össze. Így tartotta fenn templomait, kisiskoláit, nagy kollégiumait, ispotályait, konviktusait, közművelődési intézményeit. „Panaszra mégsem nyitotta száját amiatt, hogy a közös örökségből üres kézzel távozott. Pedig azokat a nagy egyházi javadalmakat, amelyeket az első királytól kezdve a nemzeti közvagyonból a keresztyén egyház számára juttattak, ...az egész keresztyén magyarság számára adattak [...] [A reformált vallásúak] nem panaszkodtak emiatt... Boldogok voltak a maguk szegény szabadságával”⁷⁹ – írja Ravasz.

Változást az 1848:XX tv. ígért, de rendelkezése „semmi részében sem volt végrehajtható”.⁸⁰ Érdemi változást az 1868. évi törvény hozott. A reformátusok először 1869-ben (!) kaptak állami szubvenciót.⁸¹ Az anyagi terhektől kissé fellélegezve gyorsan elterjedt az a nézet, hogy az államnak „sohasem célja a vallástalanság terjesztése”.⁸² E korabeli közfelfogástól vezérelve az 1896-os millenniumot több egyházközség presbitériuma díszgyűlésen méltatta, és jó néhány iskoláját önként felajánlotta az államnak.⁸³ Az Eötvös-törvények intézkedése a népoktatás kötelezővé tételével az egyház kiadásait ugrásszerűen megemelte, hiszen ekkor még egyetlen állami vagy önkormányzati népiskola sem volt az országban.⁸⁴ Emiatt Ravasz már a harmincas években (1936) azt írta, hogy „láttam, hogy az iskolafrontot elébb-utóbb fel kell adnunk, mert nem bírjuk. Egyházközségeink összes kiadásainak 40–80%-át az iskolára fordították.”⁸⁵ 1948-ig mégis harcolt az iskolák államosítása ellen, mert remélte, hogy megegyezéses alapon az egyház megtarthat annyi iskolát, amennyit fenn tud tartani.⁸⁶

⁷⁷ Ravasz: *Emlékezéseim* 342.

⁷⁸ Rákosi 1997. 512.

⁷⁹ DRERL 1581/1948. A/1c. 2.

⁸⁰ DRERL 1581/1948. A/1c. 4.

⁸¹ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Gondolat, Bp. 1985, 209.

⁸² Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán: *A Magyar Református Egyház története*. A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája kiad., Sárospatak 1995, 375.

⁸³ Bíró 1995. 376.

⁸⁴ Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: *Neveléstörténet*. Osiris, Bp. 2004, 307.

⁸⁵ Bárczay Gyula: Jegyzetek. In: Ravasz László: *Válogatott írások* – Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern 1988, 179–180.

⁸⁶ Bárczay 1988. 180.

A második világháború a református egyház helyzetét tovább súlyosbította. Amikor a kevésből vett el az állam, akkor szinte mindent elvett. A földreformmal elveszett mezőgazdasági vagyona, amelyből iskoláit fenntartotta. Épületvagyonra súlyos háborús károkat szenvedett, készpénzvagyonra az infláció áldozata lett. Az ország 1265 református temploma közül 417 megsérült vagy rombadőlt.⁸⁷ Az egyházközségek egész sora volt olyan helyzetben, hogy a presbitérium letiltotta az egyházi alkalmazottak fizetését, mert azt mondta, hogy „éljen, amiből tud, de elsősorban az iskolát hozzuk helyre”.⁸⁸ 1947-ben kormányzati utasításra megszüntették az egyházadót, az egyházi vagyontárgyakra törvénytellenesen adókat róttak ki, sőt az egyházakkal a legmagasabb vagyondézmát fizettették.⁸⁹ A Gazdasági Főtanács, amely ezek kivetését szorgalmazta, „a párt végrehajtó szerveként működött”,⁹⁰ amint azt Rákosi is elismerte. A nehézségeket tovább fokozta az általános iskola létrehozása – mint arról fentebb már szóltunk. Az új iskolaszervezet óriási beruházást követelt. A református egyház mégis „úgy ragaszkodott iskolarendszeréhez, mint a tulajdon testéhez, bár fenntartásáért irtózatossá anyagi terheket hordozott”.⁹¹

A tárgyalatkorban a református egyház a magyarországi népesség 20,9%-a, összes földbirtoka mindössze 53 280 k.hold.⁹² Oktatási intézményeinek száma: 5 óvoda, 513 népiskola, 494 általános iskola, 14 polgári iskola, 24 gimnázium, 4 ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi középiskola, összesen 1054 közoktatási intézmény és 8 tanítóképző.⁹³ A tárgyalások idejére a református egyház számára nem maradt hivatkozási alap, amiért minden iskola fenntartásához ragaszkodhatott volna, mert nem volt miből fenntartani. Reálisan fel kellett mérnie anyagi teherbíró képességét arra vonatkozóan, hogy a várható önkéntes adományokból hány iskola működtetésére futja.

5. Védtelenebb diplomáciai helyzet

A református egyház nem élvezett olyan nemzetközi diplomáciai védelmet, mint a római katolikus egyház a Vatikán részéről. Nemzeti egyház lévén, a világon mindenütt önrendelkezési joggal bír, csak laza szervezeti egységben kötődik a világ reformátusságához. Védtelensége miatt könnyebb prédának ígérkezett.

6. Stratégiaileg kedvező létszám

A református egyház elég nagy volt ahhoz, hogy rajta keresztül az új, magának korlátlan teret követelő ideológia a társadalom széles rétegeit érje el. Létszámarányunk a trianoni döntést követően drasztikusan csökkent ugyan, de egyházunk még mindig a második legnagyobb felekezet maradt, s mint ilyen, alkalmas volt arra, hogy rajta keresztül a Kommunista Párt társadalmi léptékben tudja érvényesíteni akaratát. Ezek a tényezők együttesen tették a református egyházat a pártállami diktatúra első számú célpontjává.

⁸⁷ Bucsay 1985. 258.

⁸⁸ MOL XIX-A-21-e-1948. 17. d. július 12-i ülés

⁸⁹ MREZSL Konventi Jegyzőkönyvek. 1946–1949. 95.

⁹⁰ Rákosi 1997. 233.

⁹¹ Bárczay 1988. 179–180.

⁹² Statisztikai Zsebkönyv 1935. In: Ravasz 167.

⁹³ Mészáros 1989. In: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 49. skk.

A Kommunista Párt sikerének titka pedig, mint láttuk: megfelelő alkalomlátás, megfontolt személyi politika, gyorsaság, szervezettség, tömeghatások biztosítása, a média megragadása, pénzügyi egyeduralom, céltudatosság. Mindezeken túl pedig valljuk, hogy emberen túli erő is mérkőzött itt.

Zárszó

1948 nyarán már proletárdiktatúra volt Magyarországon még Rákosi szerint is, de ezt még maguk is korainak tartották kimondani. Helyette inkább „demokratikus” fordulatról beszéltek.⁹⁴ Az iskolaállamosítás helyett az iskola „demokratizálásáról” szónokoltak, miközben maguk is tudták, hogy vaskezü centralizációt hajtottak végre. Mégis félték. Hiába sikerült az 1948-ra kitűzött nagy terv: a nevelés párt-irányítás alá vonása, s ez által a jövő nemzedékek kisajátítása, mégis félték. Már győztesként paroláztak, amikor Rákosi még mindig így intette elvtársait: „Tartsuk mindig szem előtt, hogy olyan ellenséggel (értsd: egyház) állunk szemben, amely évszázadokon keresztül minden vereséget kihevert és most, hogy földre terítettük, még rendkívül komoly itthoni és még komolyabb nemzetközi tartalékai vannak.”⁹⁵

Amikor az egyház ellen megindult koncentrált támadásnak hatvanéves évfordulójáról emlékezünk, az egyház Urának szavait is felidézzük, aki megígérte: Az egyházon a pokol kapui sem vesznek diadalt! Bátorít: „Bízattok, én meggyőztem a világot!” (Jn 16,33) Ez a győzelem a mi hitünk által valósulhat meg minden korban – így ma is.

Die Reformierte Kirche Ungarns im Jahre der „Wende” (1948)

Im Sommer 1948 war schon Proletardiktatur in Ungarn. Aber statt dieser Benennung wurde über eine demokratische Wende gesprochen und statt der Verstaatlichung der Schulen schwätzte man über deren Demokratisierung. Zu dieser Zeit begann man eine Zentralisation mit eiserner Hand durchzuführen. Dabei waren sie doch unsicher. Zwar gelang der grosse Plan bis 1948 die Erziehung unter die Leitung der Partei zu ziehen und dadurch die künftigen Generationen zu appropriieren, trotzdem hatten sie Angst. Sie feierten schon den Sieg „als Rákosi noch immer zur Vorsicht mahnte: „Wir sollen vor Augen halten, dass wir einem solchen Feind (damit war die Kirche gemeint) entgegenschauen, der seit Jahrhunderten alle seine Niederlagen überwunden hat und nun, wo wir ihn zu Boden gestreckt haben, besitzt er noch zu Hause ernste und ausserhalb der Grenzen noch ernstere internationale Reserven.”

Jetzt, wo wir uns an den vor sechzig Jahren begonnenen konzentrierten Angriff gegen die Kirche erinnern, denken wir an die Worte des Herrn der Kirche, der uns versprochen hat: „Solches habe ich mit euch geredet, dass ihr in mir Frieden habet. In der Welt habt ihr Angst: aber seid getrost, ich habe die Welt überwunden.” (Johannes 16,33)

⁹⁴ Rákosi 1997. 518.

⁹⁵ Rákosi, 466.